

CSORDÁS LÁSZLÓ

A PEREMLÉT ZÁTONYÁN

(AZ IDEGENSÉG DINAMIKÁJA SZILÁGYI ISTVÁN REGÉNYEIBEN)

BEVEZETŐ GONDOLATOK¹

Mottók:

„Az idegennel nem lehet számolni, de nem is lehet rá számítani. A normális és az anomália közötti feszültség termékeként létrejött zavaró nyugtalanság arra vonatkozik, ami nem magától értetődő a megértésben. [...] Homokszemcse a fogaskerekek között, amely gátolja, hogy teljesen simán menjenek a dolgok.”
(Bernhard Waldenfels)²

„Különös módon az idegen, a szokatlan bennünk lakozik: önazonosságunk rejtett arcúlatá, a tér, amely lerombolja otthonunkat, az idő, melyben semmissé válik a jó viszony és a szimpátia. Saját magunkban kell felismernünk, hogy megóvhassuk a gyűlölettől.”
(Julia Kristeva)³

Mióta Szilágyi István elbeszélő műveiről rendszeresen és a rendszerezés igényével gondolkodom, gyakran kísértett meg a monumentalitás vágya. Sokan kezdik ugyanis tudományos pályájukat a magyar irodalomtudomány területén szerzői (kis)monográfia megírásával. Magam is hasonló utat képzeltem el még munkám elején. De hamar szembesülnöm kellett két olyan tényezővel, amely rámutatott vállalkozásom sziszifuszi voltára. Egyik oldalról a roppant összetett, sokrétű életmű, másik oldalról pedig saját korlátaim döbentettek rá kítűzött céljaim szűkítésének szükségességére.

Az elkészült munkát nem tekintem monografikus jellegűnek és érvényűnek. A monográfia még a posztmodern mindenféle nagyobb szerkezetek, elbeszélések, szintézisek felé irányuló bizalmatlanságának hosszú évtizedei után is könnyen sugallhatna valamiféle teljességigényre való törekvést. Sokkal inkább tekinthető – Szilágyi István kedvelt kifejezésével élve, vagy ahogyan a magyar irodalomtudomány hagyományában Margócsy Ist-

ván használja a fogalmat Petőfi-könyveinek paratextusában⁴ – *kísérletnek*, vagy elvontabb főnévvel kifejezve és egyben utalva az írás és az interpretációk megszületésének folyamat-jellegére, még inkább *kísérletezésnek*. Olyan rendszerszerű olvasatokat, megközelítéseket, értelmezési-újraértési javaslatokat tartalmazó gyűjtemény jelen munka tehát, amely, ha mindenképp műfaji besorolást kellene végezniem, talán értekezésnek lenne nevezhető mindenféle megszorítás nélkül.

A Szilágyi-olvasásnak, ahogyan Szirák Péter nevezi a befogadástörténeti narratívát⁵, meglehetősen gazdag hagyománya van a kortárs magyar irodalomban. Számos recenzió, rész- és összefoglaló tanulmány (az irodalmi folyóiratok, főként az *Alföld*, a *Kortárs*, a *Hitel*, a *Székelyföld*, a *Bárka* stb. szerepe ebben felbecsülhetetlen), továbbá a Márkus Béla szerkesztésében megjelent hiánypótló tanulmánykötet (*Tanulmányok Szilágyi Istvánról*⁶) és a Mester Béla által írt kismonográfia (*Hatalom, ember, technika Szilágyi István prózájában*⁷) igazítja el a Szilágyi-életműben tájékozódni szándékozó olvasót. Emellett a közeljövőre tekintve a *Székelyföld* Szilágyi Istvánt középpontba állító számában (2008/10.) olvashatjuk a G. Kiss Valéria tanulmányához fűzött lábjegyzetben, hogy a munka egy készülő monográfia részlete.⁸ Értésüléseim szerint az író közelgő 80. születésnapjára Márkus Béla készít monografikus jellegű áttekintést az életműről.

Az előzményeket figyelembe véve tehát minden további nélkül lemondhattam az életmű valamennyi aspektusát tárgyaló szintézisteremtő eszményről és a monográfia-igényről, hogy részletesebben megvizsgálhassam azt a problémát, amit végső soron értekezésem középpontjába állítottam, mégpedig az *idegenség dinamikáját Szilágyi István regényeiben*.

Témaválasztásomat nem kis részben személyes érintettség is indokolta. Ukrajna Kárpátalja nevű régiójában élek születésem óta, egy a 20. századi történelmi változások, sorsfordulók során több államalakulathoz is tartozó magyar ajkú kisközségben. Amint elhagyom eléggé elzárt falum határait, idegenségbe ütközöm: a közelemben lévő kulturális központként is felfogható városokban, Ungváron, Munkácson, Beregszászon és Nagyszőlősen többek közt ukrán, orosz, ruszin és magyar, ritkábban szlovák, román és német keveréknyelven folyó beszélgetésekre leszek figyelmes. Figyelemre méltó, amit a piacokon az eladók jámbor törtmagyarsággal mondanak e furcsa, kevert és alighanem csak a helyiek számára természetes nyelvhasználatról: „Fele magyar, fele tót.” Amikor tehát a legalapvetőbb kommunikációs szituációkba kerülök, például kérni szeretnék valamit a boltban,

anyanyelvemen kívül számomra idegen nyelven, az állam hivatalos nyelvén is meg kell szólalnom, ha szeretném, hogy megértsenek. Ahhoz pedig, hogy Magyarországra látogassak, mindannyiszor egy olyan államhatáron kell átlépnem, amelyen mind az ukrán, mind a magyar fél utazási célokat firtató kérdéseire, illetve csomagom megalázó átvizsgálására kell felkészülnöm. Ezek a mindennapi tapasztalatok szembesítettek először saját identitásom összetettségével és problémáival, anyanyelvem határaival, a közvetlen környezetemben használt többféle idegen nyelv elsajátításának nehézségével, a kulturális különbségek és az együttélés kihívásaival. Úgy gondolom, ez a sajátos kisebbségi léthelyzet eleve olyan távolságot, távlatot és nézőpontot jelöl ki számomra, amelyből a mai (egyetemes) magyar kultúra és irodalom szerkezete másképp mutatkozik meg, mintha valamely széles körben elfogadott, kanonizált, fősodorbeli érték- és értelmezésrendszert vennék át kritikátlanul, mintegy kulturális mimikriént.

Ezek a gyakorlati kérdések természetesen egyáltalán nem állnak távol a modernség által előidézett gyökeres változások útján előtérbe kerülő, de a posztmodern állapotban már egyre inkább önállósuló, interdiszciplináris tudományággá váló idegenségkutatástól. Gondoljunk csak a multikulturalizmus elméletét meghatározó kutatásokra, amelyek az együttélés, az integráció és az idegenség kérdéseit vizsgálják a modern demokráciákban.⁹ Szintén gyakorlati problémákra hívja fel a figyelmet a posztkoloniális diszkurzus megalapítója, a palesztin származású amerikai teoretikus, Edward W. Said (és nyomában persze mások is), amikor azóta ismertté és sokat idézetté vált alapmunkájában, az *Orientalizmusban* az úgynevezett nyugati műveltségben kialakult, meglehetősen előítéletes, sőt sokszor egyenesen sematikus kelet-képzeteket elemzi és bírálja.¹⁰ A bolgár származású, főként francia nyelven alkotó filozófus-író, Julia Kristeva *Önmaga tükrében idegenként* című könyvének utolsó fejezetében a bevándorlással és az állampolgárság megszerzésével járó, kimondottan a gyakorlatban megjelenő összetett identitás-tapasztalatokat érinti.¹¹ De a német irányultságú xenológia meghatározó alakja, a neves kultúratudós, Alois Wierlacher ehhez hasonlóan a mindennapokban felbukkanó idegenséggel kapcsolatos problémákkal való „konfrontálódás”, szembeállítás gyakorlati kérdéseit helyezi a kutatások előtérébe.¹²

Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a mára már könyvtárnyi méretűre terebélyesedő, idegenségkutatással kapcsolatos, tudományok közötti szakirodalom rendkívül széttartó. N. Kovács Tímea jegyzi meg a kulturális antropológiának az idegenség fogalmával összefüggésbe hozható

kutatási irányjai kapcsán: „E terület [...] szinte áttekinthetetlenül összetett – nemcsak anyagát, hanem elméleti vonatkozásait tekintve is. [...] A helyzetet tovább nehezíti, hogy az idegen leírására szerveződött tudomány, a kulturális antropológia maga is nagyon ellentmondásosan ítéli meg önnön történetének utóbbi évtizedeit, éppen azokat az évtizedeket, amelyek döntő módon alakították és formálták az idegenség tudományos reprezentációját.”¹³ Mivel ezek egyáltalán nem elhanyagolható problémák, talán nem meglepő, hogy az irodalmárok között elég sokan érvelnek amellett, hogy az úgynevezett kulturális fordulat után könnyen elveszítheti tárgyát az irodalomtudomány, ha olyan kérdésekről is véleményt kíván formálni, amelyek túlon túl messzire vezetnek szakmai illetékessége határain.¹⁴ Bár a bizalmatlanság nem teljesen megalapozatlan, mégsem szolgálhat egyfajta ideológiai védőhálóként az irodalomtudomány magába zárkózásához. A társ-tudományok felől érkező kérdésfeltevések egy szükségszerű kritikai szűrő után megtermékenyítő hatást fejthetnek ki és új szempontok sorát fedhetik fel a már sokat próbált, széles körben elfogadott irodalmi elemzés, beszéd-mód, nyelvhasználat *mellett*. Éppen ezért lényeges, hogy a kutatás irányát a lehető legpontosabban körvonalazzuk.

Mivel Szilágyi Istvánt a magyar irodalomkritika egy jelentős része elsősorban erdélyi vagy romániai magyar szerzőként, valamint az erdélyi/romániai magyar irodalom részeként tartotta, illetve – igaz, egyre kisebb arányban – tartja számon ma is, így kínálja magát a lehetőség, hogy ezekkel a kategóriákkal foglalkozzam. Nem tagadom, érvényes lehet egy ilyen típusú megközelítés is, hiszen a kolozsvári *Utunk* riportírójaként, szerkesztőjeként, később főszerkesztő-helyetteseként, majd a rendszerváltás után egészen visszavonulásáig a *Helikonra* átkeresztelt folyóirat főszerkesztőjeként dolgozó Szilágyi a születési helyen, a származáson túl ezer szállal kötődik e régió kulturális életéhez, hagyományához. Egy életrajzi megközelítés bizonyára olyan adalékokkal szolgálna, amelyek segítenék az írói és közírói életmű kontextualizálását. De a Szilágyi-regények olvasójának azt is tudatosítania kell, hogy ezek a művek nem igazán autobiografikus jellegűek, legfeljebb annyiban, amennyiben természeténél fogva valamennyi irodalmi műalkotás önéletrajzi *eredetű*.¹⁵ Ebből a megfontolásból kiindulva életrajzírás *helyett* szövegértelmezésre vállalkozom. E választás mellett szól különben a szerző írói szemlélete is: „számomra az irodalom nem a valóságosnak a hű mása: teremtett világ” – fogalmaz igen egyenesen egyik megszólalásában Szilágyi István.¹⁶ A kisebbségi-nemzetiségi, határon túli

magyar irodalom rendkívül viszonylagossá vált fogalmának használhatóságát éppen ezért csupán érintem két olyan nagyszabású irodalomtörténeti koncepció (a Görömbei Andrásé és a Kulcsár Szabó Ernőé) vizsgálatával, amelyek máig meghatározzák Szilágyi István befogadástörténetének és kanonizálásának kérdéskörét.

A már említett szövegértelmezés természetes módon vonzza be a hermeneutika bizonyos kérdésirányait is az értelmezői horizontba. Ezért egy rövid kitérőben Hans-Georg Gadamer *Igazság és módszer* című, a 20. századi filozófiai hermeneutika egyik alpművének számító könyvének az idegenséggel, illetve az előítélettel foglalkozó fejtegetéseit, elméleti belátásait vizsgálom meg abból a szempontból, hogy azok mennyire hatnak megtermékenyítően ma az idegenségkutatás kérdésirányaira. Ez azért is lényeges feladat, hiszen tapasztalataim szerint a kortárs, leginkább német irányultságú xenológia meglehetősen feszült viszonyban áll a gadameri hermeneutikával.¹⁷ Nem vállalkozom azonban teljességre törekvő áttekin-tesre az idegenségtudomány mai állásáról, hiszen ez már az előbbiekben megfogalmazott rendkívül széttartó vizsgálódási irányok miatt sem lenne egyéb szépek tűnő, de elérhetetlen ábrándnál. Néhány előfeltevést viszont fontosnak tartok tisztázni, mivel a gyakorlati elemzések szemléletét ezek az előzetes megfontolások nagyban meghatározzák. Ilyen például az idegenség megragadhatóságának, mozgásirányainak, a normalizálás határainak, valamint az előítéletek felismerésének a problémája.

Mint ahogyan jelen értekezés alcímével már jeleztem, ebben a munkában Szilágyi István regényeivel foglalkozom elsősorban. Ugyanakkor nem kerülhetem meg a kisebb epikai konstrukciók befogadástörténeti áttekintését sem. Erre azért van szükség, mert a szakirodalomban elég gyakran tetten érhető az a megközelítésmód, amely úgymond *a regények ellenében, illetve a nagyobb elbeszélő művekkel szemben* fogalmazza meg kijelentéseit az elbeszélések vagy novellák értékelésekor. Jelen munka megközelítésében Szilágyi István szépiírói életművét olyan elsődleges kontextusnak tekintem, amelynek értékrendszerében elhelyezhető az egyes művek által felszínre hozott problémák, ugyanakkor a különböző elbeszélő műfajok nem oltják ki egymást. Így amikor a regények elemzésekor szóba kerül egy-egy novella, elbeszélés, mindig ezt az előzetes feltevést tartom szem előtt. Az elsődleges kontextus itt természetesen azt is jelenti, hogy a szorosabb értelemben vett szépiírói életművön némiképp kívül eső, perspektívából a másodlagos kontextushoz tartozó kérdésekkel, például a 20-21.

századi magyar- és világirodalmi regénykánon(ok) alakulástörténetével, műfajproblémáival, a vizsgált regényekre gyakorolt irodalmi hagyományok hatásával csakis annyiban foglalkozom, amennyi az értelmezéshez jelen esetben feltétlenül szükséges. Ez a szűkítés biztosítja azt, hogy az interpretációk során ne vesszek el olyan messzire vezető részletkérdésekben, amelyek elterelnék a figyelmet értekezésem elsődleges tárgyáról.

A további fejezetekben négy Szilágyi-regény újraolvasására teszek kísérletet az idegenség dinamikájának szempontjából. A kevésbé ismert korai regényt, az *Üllő, dobszó, harang* címűt a benne megjelenő sztereotípiák rögzítettségének és eloldozottságának kérdéskörében vizsgálom, Homi K. Bhabha némely felvetését hasznosítva.¹⁸ Az életmű középpontjában álló, megjelenése után nemsokkal már kanonizáltnak számító *Kő hull apadó kútba* című nagyregényt komplex elméleti megközelítésben tárgyalom, elsősorban a Bernhard Waldenfels által használt normalizálás határainak fogalmát tartva szem előtt.¹⁹ A kissé mostohán kezelt *Agancsbozót*ot a folyamatos bizonytalanságban-lét gondolat kísérletének fogom fel, és mint ilyet, a Georg Simmel által bevezetett potenciális vándor²⁰ fogalmának szemszögéből közelítem meg, értelmezve a regényben megjelenő radikálisan idegennek tekinthető létmegértési szituációt. Végezetül pedig a *Hollóidő* idegenség-konstrukcióival foglalkozom, főként a történelmi fikcióban jelenlévő térrel és idővel, a nézőpontok és értékrendszerek, a kulturális kódok feszültségével, illetve a barbár fogalmával, Julia Kristeva megközelítésmódját hívva segítségül.²¹

Szükségesnek látszik még legalább egy rövid bekezdés erejéig kitérni jelen munka címválasztásának motivációjára. Aki némi feszültséget vagy esetleg akár önellentmondást vél felfedezni az *Agancsbozót* egyik szöveghelyéből származó metaforikus cím (*A peremlét zátonyán*) és a kutatási irányokat körvonalazó, meglehetősen tiszta fogalmisággal élő alcím (*Az idegenség dinamikája Szilágyi István regényeiben*) között, azt hiszem, nem jár messze az igazságtól. Hiszen könnyű belátni, a zátony képzetéhez a dinamikáé nem magától értetődően kapcsolódik. Ugyanakkor azt gondolom, az ellentmondás inkább látszólagos, a feszültség pedig termékeny, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy rendszerint Szilágyi István regényeinek szerkezetéből és a befogadás folyamatából adódnak ezek a képzetek. A szerző – aki saját műveinek is avatott, fontos értelmezőjévé válik az önértelmező, önelemző szövegek tanulsága szerint²² – beszél egy interjúban a regények szerkezeti rokonságáról. „Szerkezetileg rokon vonása péld-

dául a három regénynek²³ (de erre én is csak később jöttem rá) az, hogy forog önmagán belül a történet egy helyszínen, majd aztán meglódul és kronologikusan halad a végkifejlet felé. A *Kő hull apadó kútba* esetében valamiféle időpermanenciával is kísérleteztem, hogy Szendy Ilka gyilkos cselekedetében sejteni lehessen, benne foglaltasson a felmenőinek sorsa is, hiszen a regényben visszaugrunk egy jó fél évszázadot, de aztán egyszer csak az önmagában kerengő történetspirál hirtelen elszalad és kronologikusan halad a lány sorsának beteljesedése felé. Az *Agancsbozórban* ugyanez történik a kitörési kísérlettel, a *Hollóidőben* pedig a második részben, a *Csontkorsókban*.²⁴ A körkörösség és az előrehaladás képzete egyszerre olyan jellemző sajátossága a Szilágyi-regényeknek, amelyhez bizonyos szempontból értékrendszerek és dinamikus viszonyok köthetők. Ha a szövegekben megjelenő idegenséget vonjuk be a vizsgálatba, bizonyos, hogy ezek a rendszerek és viszonyok lehetnek az elemző segítségére az egyáltalán nem könnyen megragadható, immanens probléma felszínre segítésében és szemrevételezésében.

* * *

Az értekezés írása során rengeteg segítséget kaptam mind szakmai, mind pedig emberi vonatkozásban a legkülönbébb személyektől, akiknek felsorolására itt aligha van hely és mód. Néhány nevet viszont feltétlenül kiemelnék. Köszönettel tartozom időközben elhunyt professzoromnak, hajdani témavezetőmnek, Görömbei Andrásnak, aki figyelmemet Szilágyi István életművére irányította, és aki sajnos nem érthette meg e munka elkészülését. Továbbá Baranyai Norbertnek, témavezetőmnek, aki kitartó türelemmel figyelte, és nélkülözhetetlen szakmai észrevételekkel segítette az írás folyamatát. Takács Miklósnak az idegenség témakörében nyújtott eligazításaiért és a Debreceni Egyetemen megtartott műhelymunkákon kifejtett alapos bírálataiért. Bertha Zoltánnak, Szilágyi Zsófiának, Szirák Péternek, Balázs Imre Józsefnek, Fekete Vincének, Dobás Katának, Vincze Ferencnek, Demeter Zsuzsának, Papp Attila Zsoltnak és Korpa Tamásnak az erdélyi magyar regionális kánonban való irodalmi tájékozódásomat segítő beszélgetésekért tartozom hálával. Nélkülük, őszinte érdeklődésük és megfontolandó ellenvetéseik mérlegelése nélkül aligha készülhetett volna el ez az értekezés.

JEGYZETEK:

¹ Részlet a szerző doktori értekezéséből.

² Bernhard Waldenfels, *A normalizálás határai (Tanulmányok az idegen fenomenológiai-ajáról)*, ford. Csátár Péter és Kukla Krisztián, Budapest, Gond–Cura Alapítvány, 2005, 20.

³ Julia Kristeva, *Önmaga tükrében idegenként*, ford. Kun János Róbert, Budapest, Napkút Kiadó, 2010, 5.

⁴ Vö. *A regényírás mint kísérletezés*, Elek Tibor beszélgetése Szilágyi Istvánnal, Bárka, 2003/2, 87-93. Továbbá: Margócsy István, *Petőfi Sándor: kísérlet*, Budapest, Korona Kiadó, 1999. Illetve: Margócsy István, *Petőfi-kísérletek, Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2011.

⁵ Szirák Péter, *Példázatok a szabadság nélküli rend fokozatairól (A Szilágyi-olvasás) = Sz. P., Folytonosság és változás, A nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998, 98-104.

⁶ *Tanulmányok Szilágyi Istvánról*, szerk. Márkus Béla, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003.

⁷ Mester Béla, *Hatalom, ember, technika Szilágyi István prózájában*, Budapest, Kijárat Kiadó, 2004.

⁸ G. Kiss Valéria, *A tudatosulás próbái*, Üllő, dobszó, harang, Székelyföld, 2008/10, 94.

⁹ Erről kiváló összefoglalás olvasható Feischmidt Margit tollából: Feischmidt Margit, *Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa = Multikulturalizmus*, szerk. Feischmidt Margit, Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 1997, 7-28., de különösen: 11-14.

¹⁰ Vö. például ezzel a kijelentéssel: „A keleti embert tehát – s ez itt a lényeg – minden ilyen esetben erőnek erejével beskatulyázzák, s onnantól kezdve a dobozon szereplő címkének megfelelően bánnak vele.” Edward W. Said, *Orientalizmus*, ford. Péri Benedek, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000, 76.

¹¹ „Franciaországban, a XX. század végén mindenkinek az a sorsa, hogy ugyanaz és más maradjon egyszerre: szülőföldjének műveltségét nem felejtí el, azonban viszonylagossá teszi, de nemcsak úgy, hogy más kultúrák mellé helyezi, hanem szabadon váltogatja azokat. Egy újabb homogenitás aligha lehetséges, és talán nem is tűnik már annyira vonzóknak.” Julia Kristeva, *Önmaga tükrében idegenként*, ford. Kun János Róbert, Budapest, Napkút Kiadó, 2010, 216. [Kiemelés az eredetiben]

¹² „Fernziel ist, auf dem Weg über die interdisziplinäre Vertiefung unseres allgemeinen Fremdwissens vor allem die Handlungskompetenzen der Menschen in jenen Arbeitsbereichen zu verbessern, die täglich mit Fremdheitsproblemen konfrontiert sind, ich denke insbesondere an die Ausländerbeauftragten und die Bearbeiter von Asylanträgen, an die Sozialarbeiter und Kulturämter der Städte, an die Pädagogen aller Schulstufen, die internationale auswärtige Kulturarbeiter und die sich internationalisierenden Unternehmen.“ Alois Wierlacher, *Vorrede = Kulturthema Fremdheit, Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdwissensforschung*, szerk. Alois Wierlacher, München, Iudicium, 2001², 9.

¹³ N. Kovács Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek, A kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2007, 10.

¹⁴ Vö. Hárs Endre, *A tigris, amely oroszlánként küzdött, A 'kulturális szöveg' metaforájáról = H. E., Én – túl a nyelven*, Budapest–Szeged, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, 2004, 171-174.

¹⁵ Vö.: „az alkotás természetéből következik, hogy nem létezhethet olyan írói mű, mely ne volna önéletrajzi eredetű”. Szegedy-Maszák Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 325.

¹⁶ Szilágyi István, *A Hollóidő viszontagságai (Szigethy András interjúja alapján)*, Kortárs, 2002/2-3, link: <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00055/szilagyi.htm> (hozzáférés: 2018. 08. 03.)

¹⁷ „Alois Wierlacher, a »művelődéstudományi idegenségkutatás« doyenje [...] nyíltan kimondja, hogy nem lehet e diszciplína alapja az a fajta hermeneutika, amely a saját és az idegen ellentétét valamilyen egységben akarja föloldani.” S. Varga Pál, *Idegenségtudomány*, BUKSZ, 1996/1, 16.

¹⁸ Homi K. Bhabha, *A Másik kérdése: sztereotípiá, diszkrimináció és a kolonializmus diszkurzusa = A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*, szerk. Bókay Antal – Vilcsek Béla – Szamosi Gertrud – Sári László, ford. Sári László, Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 630-643.

¹⁹ Bernhard Waldenfels, *A normalizálás határai (Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról)*, ford. Csátár Péter és Kukla Krisztián, Budapest, Gond-Cura Alapítvány, 2005.

²⁰ Georg Simmel, *Exkúrsus az idegenről = Az idegen, Variációk Simmeltől Derridáig*, szerk. Biczó Gábor, ford. Teller Katalin, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004, 56-60.

²¹ Julia Kristeva, *I. m.*

²² Elég itt csak a *Kő hull apadó kútba* megfilmesítéséhez írt tanulmány szerű elemzésére utalni. Vö. Szilágyi István, *Balladás-keserves ámokfutás, Megjegyzések a Kő hull apadó kútba filmezéséhez*, *Alföld*, 1980/10, 45-57.

²³ Igaz, hogy csak három regényről beszél a szerző, amikor ezt a szerkezeti sajátosságot felveti, de úgy gondolom – és ezt igyekszem elemzésekkel is alátámasztani a későbbiekben –, mind a négy itt tárgyalt regény esetében érvényes a megállapítás a körköröségre és az előrehaladásra vonatkozóan.

²⁴ *A regényírás mint kísérletezés*, Elek Tibor beszélgetése Szilágyi Istvánnal, Bárka, 2003/2, 89. [A címek kiemelése tőlem – Cs. L.]

